III. De rol van vrouwen en jongens

1. *De rol van vrouwen*

In de afgelopen jaren hebben de historici Y. M. Bercé, P. Clark, N. Davis, J. Delumeau, O. Hufton, K. J. Logue, R. Muchembled, B. Porchnev, E. Richards, G. Rudé, E. P. Thompson en J. Walter de belangrijke rol van vrouwen bij oproeren herkend en er aandacht aan besteed. Sommigen doen dat nogal badinerend, zoals Thompson, volgens wie dergelijke vrouwen behoorden tot 'some pre-history of their sex before its Fall' en Richards, voor wie de rol van vrouwen niet meer is dan 'another curiosity'.[1] Wie het belang van dit aspect van oproeren in de pre-industriële periode niet onderschat, is R. Mandrou, die al in 1969 schreef: 'Ce rôle particulier des femmes mériterait d'ailleurs plus amples investigations, car celles-ci semblent bien avoir conservé, tout autant que les hommes, les traditions séditieuses...'
Diepgaand onderzocht is de kwestie nog niet, al is het duidelijk dat vrouwen bij oproeren in Frankrijk en Engeland steeds een voorname rol speelden en dat veel oproeren uitsluitend een aangelegenheid van vrouwen waren. Was dit nu ook het geval in Holland?

In zijn dagboek uit 1672 noemt de Haarlemse medicus Petrus Langedult vrouwen 'doorgaans de eerste stokebranden ten oproer'.[2] De Amsterdammer Braatbard noteert over het pachtersoproer van 1748 in zijn dagboek: 'Het is gewoon niet te geloven, hoe de vrouwen tekeer zijn gegaan; alleen hierover zou een boek geschreven kunnen worden.'[3] In dezelfde tijd schrijft Jan Wagenaar dat vrouwen bij 'burgerlijk misnoegen' doorgaans het hoogste woord voerden, terwijl ook de auteur van *De beroerten in de Vereenigde Nederlanden* tot de conclusie komt dat oproeren 'dikmaals uit die hoek opgestoken' waren.[4] Een Utrechtenaar tenslotte noteert in zijn memoires naar aanleiding van een oproer in zijn woonplaats in de jaren '80 van de 18de eeuw: 'Er is misschien geen schouwspel afschuwelijker dan een plundering, waarbij niet zelden vrouwen een hoofdrol vervullen.'[5]
Bevestigen de resultaten van ons onderzoek deze impressies? Van slechts twaalf van de 30 voedseloproeren en -rellen weten we iets meer in dit opzicht. De rellen te Leiden in 1630 werden begonnen door een vrouw en waren misschien geheel een aangelegenheid van vrouwen, evenals het oproer in Gouda in dat jaar. Het oproer in deze stad in 1698 en dat te Rotterdam een jaar later waren ook begonnen door vrouwen, net als dat te Leiden in 1709. In 1740 speelden vrouwen een belangrijke rol bij de oproeren te Rotterdam en Delft; de rel die vier jaar later in Amsterdam plaatsvond, was het werk van 200 à 300

visvrouwen.[6] De deelname van vrouwen was dus niet zonder belang, al deden aan de Hollandse voedseloproeren regelmatig mannen mee.
Bij tien van de ruim 30 belastingoproeren speelden vrouwen een voorname rol. Het oproer van 1616 te Delft begon als een 'vrouwenoproer', maar toen het uitliep op een treffen met schutters en soldaten, deden ook mannen in groten getale mee. Bij de veroordeelden vormden vrouwen uiteindelijk slechts een minderheid. Het oproer van 1624 te Haarlem werd begonnen door een vrouw, terwijl dat in hetzelfde jaar te Geertruidenberg een aangelegenheid was van de vrouwen van burgers en van soldaten uit het garnizoen aldaar. Het grote oproer in de Zaanstreek in 1678 begon als een 'beweging onder 't vrouwvolk' geleid door 'de rauwsten onder de wijven', maar ook hier deden later mannen mee.[7]
Tijdens het Costermanoproer te Rotterdam in 1690 traden verschillende vrouwen op als leider. Zij werden door getuigen aangeduid als 'kapitein', of als 'officier der wijven'. Ook het Aansprekersoproer, dat zes jaar later in Amsterdam plaatsvond, werd begonnen door vrouwen, die 'slordig hare losse tongen tegen de regering roerden.'[8] Het oproer te Hoorn in 1711 was in de eerste plaats een aangelegenheid van vrouwen. Zoals we hiervoor lazen bij Braatbard was de rol van vrouwen tijdens het pachtersoproer van 1748 te Amsterdam bijzonder groot, terwijl het oproer te Haarlem geleid werd door een vrouw en de oproeren in Leiden en Den Haag begonnen werden door vrouwen en jongens.[9] Aan de kleinere belastingrellen deden vrouwen eveneens regelmatig mee, 16 daarvan waren voornamelijk of uitsluitend het werk van vrouwen.
Ook bij verschillende godsdienstoproeren komen we vrouwen tegen. Het oproer in Leiden in 1747 werd geleid door twee vrouwen.[10] Het oproer in Maassluis in 1776 was goeddeels het werk van een groep van 200 vrouwen en jongens.[11] Bij een aantal kleinere rellen waren vrouwen ook actief.
Opmerkelijk groot was het aandeel van vrouwen bij de orangistische oproeren in 1653, 1672, 1747 en in de jaren na 1782. In 1653 deden ze in Enkhuizen mee als groep, in Alkmaar hielden vrouwen betogingen, elders vielen ze wervers van matrozen lastig, omdat deze niet in de naam van de prins van Oranje matrozen mochten aanwerven. Ditzelfde gebeurde in 1665 te Leiden: 'The women got about the drums and cut them in pieces, crying out 'The devil take the States, beat for the Prince'.[12] Vooral in 1672 speelden vrouwen een grote rol. De Brielse geschiedschrijver Jan Kluit had van zijn grootvader vernomen 'dat de wijven bij de verheffing van Zijne Hoogheid Willem de Derde een geweldige rol' hadden gespeeld.[13] Dit was inderdaad het geval geweest.[14] En toen de Haagse schutters Johan de Witt en zijn broer vermoordden, stonden er veel vrouwen goedkeurend toe te kijken, 'armées de cannes, de bâtons et de pierres'.[15] Vooral bij de kleinere rellen was het aandeel van de vrouwen groot. In 17 gevallen weten we iets over de samenstelling van de menigten, en elf keer ging het vooral of zelfs uitsluitend om vrouwen. Tijdens de bewegingen van 1747 deden telkens vrouwen mee. Als leiders van de Oranjegezinden in de jaren na 1782 vinden we vrouwen genoemd als Kaat Mossel, Zwarte Keet, Antje Klok, Het Brielse 'Konijnwijf' en de 'Oranje Meid'.[16]
Kortom, we kunnen stellen dat vrouwen een belangrijke rol speelden bij de

3. Kaat Mossel was de meest bekende vrouwelijke leider van orangistische oproeren in de 18de eeuw. (Foto GA Rotterdam)

Hollandse oproeren. Zeker 26 oproeren en zo'n 50 kleinere rellen waren zelfs (bijna) uitsluitend een vrouwelijke aangelegenheid. In dit opzicht verschilden de Hollandse vrouwen dus niet van hun Engelse en Franse seksegenoten.

Vrouwen speelden in de eerste fase van een oproer vaak de rol van organisator. In 1616 namen te Delft bijvoorbeeld Dirckje de Borre en Reijm Isacx die rol op zich, 'de ene slaande op een ketel ende de andere op een trommelken'. Zo liepen ze de stad door met een groeiende aanhang van andere vrouwen en gevolgd door een groepje jongens, van wie er één een vaandel droeg dat gemaakt was van een blauw schort.[17] In 1624 was het te Haarlem Trijn Gerritsdochter, een weduwe uit het nabijgelegen dorp Spaarndam, die 'openlijk de anderen voorgegaan is ende de banier opgestoken heeft van moedwil ende stoutigheid'. Er waren ook andere vrouwen 'die haar bakhuis niet toehouden konden', maar Trijn spande de kroon, 'uitvarende tegen de heren Staten van Holland, tegen burger[meester] en raden dezer stede [Haarlem], spaarde niemand, onverzaagd overluid roepende dat zij de kantoren beroofden, uitzuipers waren van de gemene middelen...' Zij was naar de stad gekomen om boter te verkopen en kreeg ruzie met een pachtersbediende, wiens kleren ze met een mes aan flarden sneed. Na het oproer probeerde een landdrost haar in haar woonplaats te arresteren, maar weer wist de vrouw een volksbeweging te ontketenen. Ze riep de drost toe: 'Ik bidde jou en doet het toch niet; ik weet wel dat ik op zaterdag binnen Haarlem wat verkerft hebbe, maar gaat toch weg, want ik zorg dat 't anders dode luiden omleggen zullen'. Ze trok zich terug op de zolder, opende de ramen en begon op een ketel te slaan waarop enkele tientallen dorpsgenoten verschenen, de mannen gewapend met hooivorken, de vrouwen met voorschoten vol stenen. De landdrost keerde geïntimideerd spoorslags terug naar Haarlem. Een tweede arrestatiepoging zou eveneens mislukken: Trijn was gevlucht 'met bed, vulsterzak en pak.'[18]
Van organisatie door vrouwen was ook sprake bij het voedseloproer te Leiden in 1709. Dit werd begonnen door zo'n dertien vrouwen, die in optocht langs grutters liepen 'hebbende een gordijn als een vaandel gebonden aan een stok, alsmede een klein trommeltje'.[19] Ook het Aansprekersoproer werd grotendeels

georganiseerd door vrouwen. De ooggetuige Craffurd beschrijft hoe een menigte vrouwen en jongens bij elkaar kwam 'die op kleine vaatjes en blikken emmers begonnen te trommelen en bonden haar schortekleden aan een stok, dat was haar vaandel, en hadden tot haar geweer bezemen, stokken, luiwagens ofte schrobbers, puthaken, talhouten en andere geringe dingen meer'.[20] Er was onder het 'ongeregelde vrouwvolk' een 'wijf met een hoepel om 't lijf en een stok op de schouder', dat de deelnemers aanmoedigde om met stenen te gooien.[21] Craffurd schrijft: 'De wijven maakten dat zij hele voorschoten met stenen hadden die zij aanbrachten en moedigden de matrozen en jongens aan en riepen 'jongens gooi maar lustig, wij zullen u stenen genoeg bescharen, gooi maar lustig aan'. Hier hadden de vrouwen dus een organiserende rol; het zware werk werd overgelaten aan jongens en matrozen. De 50-jarige Belitje Stevens, achteraf gearresteerd, werd ervan beschuldigd 'dat zij een stok en een mat in maniere als een vaandel aan malkanderen zoude hebben gebonden en 't zelvige geplant voor 't huis van de heer burgemeester Boreel als aldaar de plundering geschiedde'.[22] Hetzelfde zien we in 1653 in Den Haag, waar de 45-jarige Grietje Hendricx werd veroordeeld, omdat zij 'stenen in haar schoot heeft vergaderd ende aangebracht, maar ook zelf de ommestanders tot het werk en de tumultueuse factie geanimeerd'.[23] Het eerste grote oproer in 1672, dat te Hoorn, werd ontketend door Grietje Pietersdochter, beter bekend als Roo Griet, die met een trommel door de stad liep, bijgestaan door een tweede vrouw die ook op een trommel sloeg, en door een man die een steentje bijdroeg door op een lege bierpot die om zijn hals hing te slaan.[24] En zo zijn er meer voorbeelden te geven.

Het waren ook vaak vrouwen die provocerende taal gebruikten. Toen tijdens het vrouwenoproer in 1614 te Oudkarspel een landdrost de orde wilde herstellen en de vrouwen toeriep dat hij namens de grafelijkheid was gekomen, reageerde er één: 'Ja, vanwege de strontelijkheid'.[25] Tijdens een orangistische betoging te Schiedam in 1653 zou een vrouw 'Stront-Staten' hebben geroepen, hoewel ze later verklaarde slechts 'Ta-ta-Staten' te hebben gezegd.[26]

Provoceren hoefde niet alleen met woorden te geschieden, het kon ook met gebaren. Traditioneel was het tonen van het achterwerk om minachting tot uitdrukking te brengen. Tijdens een orangistische beweging te Brielle in 1672 vielen visvrouwen een burgemeester lastig, 'een zeker viswijf dwong de burgemeester van het raadhuis komende om onder haar armen door te kruipen, terwijl de andere vrouwen haar blauwe boezel omhoog hieven'.[27] Bij het oproer in 1748 te Amsterdam werden de schutters uitgedaagd door een vrouw die 'tot verscheiden malen haar rokken opraapte, op haar blote billen sloeg, zeggende dat is voor joului'.[28] In datzelfde jaar probeerde een vrouw in Den Haag oproer te verwekken, waarbij ze haar rokken optilde.[29] Tijdens een oproer in de jaren '80 van de 18de eeuw sloeg een vrouw te Zoeterwoude 'van achter op haar rokken', terwijl zij de patriotten uitschold voor 'weegluis'.[30]

Demonstratieve acties waren het terrein van vrouwen. Tijdens een orangistische betoging in Den Haag in 1747 was de opvallendste verschijning een vrouw in amazonengewaad met een grenadiersmuts van oranjepapier op het hoofd.[31] En tijdens een soortgelijke demonstratie in 1782 was er een vrouw, 'wel bekend

bij het straatpubliek', in een oranje gewaad gehuld 'dat haar het voorkomen gaf van een balletdanseres, met uitzondering van het gracieuse der houding, want het was een reeds bejaard en lomp, vierkant wijf', zoals een tijdgenoot schrijft.[32] Vijf jaar later werd een Wassenaarse vrouw veroordeeld, omdat zij Oranjeliedjes zong en zich had uitgedost met sinaasappelschillen.[33]
Kortom, vrouwen hadden een organiserende rol, maakten provocerende opmerkingen en vormden het demonstratieve element tijdens oproeren.

Opmerkelijk is dat vrouwen vaak als groep optraden. Dit was onder meer het geval tijdens het Costermanoproer. Een ooggetuige bericht:

> 'Among the crowding mob there were a great many of very resolute, impudent, audacious and immodest women... Those impudent creatures hammered also a particular contrived plot for themselves and of their own invention. For in the meantime... the women separated themselves from the men and they formed a numerous company in a military order. They armed themselves with heavy sticks and clubs upon their shoulder[s] and with fury and courage as if they were to do wonders in their enterprise and as if they designed to storm against the gates of Hell. One of the most resolute women was made their captain and as a chief general she had the word of command over all. An other impudent of that sex tied a small cask upon her belly and was to serve the company to their drummer. An uncle of me did see that an audacious and very immodest woman, as a dirty slut, lifted up her petticoats and tore the forepart out of her dirty and coloured smock for to be put up a standard which she carried upon her unchaist body. Thus strangely accoutred and set in array they marched up the beating of their drum and making a very unbecoming noise and figure towards the stadhouse where they had to execute their great design... The women full of fury and raging madness approached towards the stadhouse by degrees, and as soon as the burghers standing there in arms got intelligence of their approach they did set themselves as soldiers in a posture of defense. But when they came under sight the burghers, I suppose upon a private order of the magistrates, opened very orderly and with sign of respect their body and made room for the illustrious women and their glorious company... And of what there passed I can speak as an eyewitness... The officiating burgomaster... came downstairs with his hat under his arm and he appeared before the women so humble and with such a reverence as if had expected to get audience of a king.'[34]

Wat voor vrouwen namen aan de oproeren deel? In de eerste plaats valt de vrij hoge leeftijd van veel vrouwen op. De gemiddelde leeftijd van de vrouwen die meededen aan de voedseloproeren was 40 jaar, die bij belastingoproeren 34 en bij politieke oproeren varieerden de leeftijden van 33 tot 40 jaar. De oudste deelneemster vonden we bij een oproer te Amsterdam in 1731, zij was 62 jaar oud. Vrouwen onder de 25 jaar waren nauwelijks bij oproeren betrokken. Alleen het Aansprekersoproer vormt een uitzondering, want daarbij deden wel wat jongere vrouwen mee. Vooral als leiders zien we vaak oudere vrouwen optreden. Zo schreef de Rotterdammer Oudaan in zijn dagboek dat hij op een

gegeven moment zelf slachtoffer was van een Oranjegezind relletje, waarbij een vrouw 'die wel 40 jaren oud was' één van de felsten was.[35]
Uit de bronnen valt lang niet altijd op te maken of het al dan niet om gehuwde vrouwen ging, bij rechterlijke verhoren werd dit niet systematisch genoteerd. Als groep kwamen vrouwen die getrouwd waren met zeelieden nogal eens in actie. In 1640 hielden de vrouwen van vissers die door Duinkerker kapers gevangen waren genomen, een betoging in Den Haag om te eisen dat de Staten hen snel zouden loskopen. De raadpensionaris Jacob Cats rapporteerde ter vergadering 'dat wederom [het was dus niet de eerste keer] een groot aantal vrouwen in Den Haag is gekomen ende zijn huis hebben aangedaan met grote hevigheid ende solemnele woorden als nog verzoekende de wisseling van wederzijdse gevangenen te water'. De vrouwen klaagden, 'dat zij vrouwen ende kinderen van dezelve hier middelertijd van armoede verkwijnen'.[36] Ze hadden succes, want de Staten besloten er werk van te maken. In 1653 protesteerden de vrouwen van matrozen die op de oorlogsvloot voeren, tegen de slechte staat waarin de schepen verkeerden. In Enkhuizen en Alkmaar keerden zij zich tegen de leden van het Admiraliteitscollege.[37] Ook keerden de vrouwen zich tegen handelaren in inferieure schepen, 'the women that have lost their husbands making the greatest cry against these kind of men'.[38] Zo gooiden in 1665 Brielse vrouwen de zeeheld Jan Evertsen in het water na een nederlaag tegen de Engelsen, terwijl in 1672 honderden vrouwen in Amsterdam bijeenkwamen voor het huis van Michiel de Ruyter.[39] Zes jaar later verhinderden Amsterdamse vrouwen dat er matrozen werden geworven voor de Deense vloot, omdat ze nog achterstallige gage tegoed hadden.[40]
Onder de beroepen van de vrouwen komen we het uitventen van vis en fruit vrij vaak tegen. In een memorandum uit 1749 werd zelfs gesteld: 'Mosselwijven, groenten- en appelwijven... zijn de allerdangereuste en die eerst aan zullen komen in cas van revolte'.[41] De koopvrouw had juridisch een zeer zelfstandige positie. Inderdaad trokken dergelijke vrouwen af en toe als groep op. In 1747 organiseerden Haagse groenteverkoopsters en Amsterdamse visvrouwen orangistische betogingen.[42] Relletjes in 1763 in Rotterdam waren het werk van visvrouwen, die in de *Nederlandse jaarboeken* van dat jaar met enig understatement werden beschreven als 'het gemakkelijkste soort van lieden niet'.[43]
Vrouwen met hoger gekwalificeerde beroepen komen we weinig tegen. Uitzonderingen zijn de broodbakster die betrokken was bij een belastingrel in Den Helder in 1711. Ook de schoolmeestersvrouw die in 1698 meedeed aan een voedseloproer in Gouda had een verhoudingsgewijs hoge sociale status. Ooggetuigen benadrukken meer dan eens dat de vrouwen afkomstig waren uit de onderste lagen van de maatschappij. De vrouwen die in 1672 te Amsterdam een orangistische betoging leidden, werden door een tijdgenoot aangeduid als 'gebrandmerkte hoeren'.[44] Dat deelnemende vrouwen eerder waren veroordeeld wegens prostitutie bleek overigens alleen bij het orangistische oproer in 1653 in Den Haag het geval te zijn.
In het algemeen weten we vrij weinig over de vrouwen. Van twee vrouwen die meededen aan het oproer in 1653 te Alkmaar weten we echter iets meer, omdat van hen signalementen werden verspreid, waaruit we ons toch wel een zekere

voorstelling kunnen maken:

> 'Griet Piet Scheer, oud omtrent zesendertig jaren, blond van haar, mager van tronie, heeft blauwe ogen, is tamelijk van lengte, schraal van lichaam, sober in kleren, somtijds is zij in 't zwart gekleed ende somtijds heeft zij een blauw schort aan met rode mouwen. Deze wierp haar op voor kapitein'.

En:

> 'Alit Turfvolster, gedragen hebbende het vendel, is wel zo groot ende wat dikker als de bovengemelde Griet, snuift wat door haar neus, bruin van tronie met zwart haar, slordig in de klederen, heeft een rijglijf aan met een linnen schort, oud omtrent dertig jaren.'[45]

Waarom deden vrouwen nu op zo'n grote schaal mee aan oproeren? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Een aantal factoren was van invloed. In de eerste plaats blijkt dat er verschillende keren van tevoren afspraken werden gemaakt tussen mannen en vrouwen, een bewuste verdeling van de taken. Ook vond er wel eens spontaan bij het begin van een rel of oproer zo'n taakverdeling plaats. Dit was bijvoorbeeld in 1616 het geval in Oudkarspel, waar 30 à 40 vrouwen een arrestant uit handen van de landdrost bevrijdden. Het ging om een tapper die zolang was ingesloten in het huis van de dorpssecretaris. Twee mannen die toekeken, moedigden de vrouwen aan en zeiden 'dat zij vrij aanvallen zouden, dat de vrouwen niet verbeuren en mochten ende dat men haar smijten noch slaan en zoude'. Andere omstanders bevestigden dit en zeiden 'dat men de vrouwen doch niets doen en konden, ende dat zij niet verbeuren en mochten, gelijk als de vrouwen tot Petten daarover ongemolesteerd gebleven waren'.[46] Kennelijk was er een precedent; wat er precies in Petten gebeurd was, weten we echter niet. Een paar jaar later blijken Rotterdamse vrouwen die meededen aan een oploop van remonstranten hetzelfde idee te hebben. Baudartius schrijft: 'Vele vrouwen liepen en riepen ook zeer onmanierlijk over straat, roepende onderandere 'de wijven kunnen niet misdoen'.[47]
In 1628 vond te Oudewater een rel plaats bij de verpachting van de turfaccijns. Degeen die het eerste bod uitbracht werd door de samengestroomde mensen bedreigd en kon zich slechts redden door het stadhuis in te vluchten. De vrouwen uit de menigte zouden toen gezegd hebben: 'Laat ons de trommel slaan ende onze mans thuis zenden ende de schelm die daarboven zit vandaar slaan, wij mogen met vechten niet verbeuren'.[48]
Iets dergelijks vond in 1691 te Akersloot plaats, toen een bierschipper wegens belastingontduiking gearresteerd werd. Een bevriende herbergier riep de arrestant toe: 'De wijven zullen u toekomen.' Er kwam inderdaad snel een menigte vrouwen bijeen en toen de herbergier de deur van het huis waar de schipper gevangen zat, wilde forceren, riepen de vrouwen: 'Gij niet, laat ons het doen, wij kunnen niet verbeuren.' Vervolgens deden de vrouwen twee pogingen de schipper te bevrijden, die beide werden afgeslagen; een derde poging werd door de mannen gewaagd.[49]
Het idee dat vrouwen ongestraft aan oproeren en rellen konden meedoen, was kennelijk wijd verbreid. Vrouwen waren, zo dacht men, daarom geschikter om in opstand te komen, ze liepen nu eemaal minder risico. Over de actie om de

verpachting van tienden in Noord-Holland in 1748 te verhinderen is een getuigeverklaring bewaard gebleven waarin we lezen hoe enkele organisatoren vooraf overlegden onder het genot van een borrel. De rijke boer Laurens Swart zei daarbij: 'Men moest een hoop met stenen halen en ze [degenen die de verpachting deden] daarmee van de kamer jagen.' Een arbeider reageerde daarop: 'Dat kan wel minder,' namelijk zonder geweld, maar met overreding. Swart hield echter voet bij stuk. 'Neen, dat kan niet helpen, men moest maar een kar met stenen, twee à drie, halen en ze daarmee weg jagen, dan raakt alles in het niet en dan zal de rest wel helpen.' Nu kwam de baas van het etablissement met een lumineus idee: 'De vrouwlui moesten maar beginnen, dan hadden wij 't allemaal klaar.'[50]

Mannen hadden dus de gewoonte de vrouwen te gebruiken als een soort voorhoede, wanneer het plan rijpte om een oproer te verwekken. Toen in 1672 een Delftenaar een oproer trachtte te ontketenen, riep hij: 'Komt, gaan wij naar het stadhuis; ik weet nog wel raad voor 200 wijfs.' Hij sprak vervolgens een aantal vrouwen aan met de woorden: 'Komt laat ons gaan plunderen.'[51] Ook in Amsterdam werden in dit jaar vrouwen door hun mannen opgestookt om een betoging te organiseren.[52] Typerend is in dit verband een toneelstuk uit 1702, spelend in Zwolle, waarin op een gegeven moment een wever de overheid bedreigt met een oproer en aankondigt 'een miljoen van wijven' op de been te brengen.[53]

Een taakverdeling tussen mannen en vrouwen vond ook plaats bij de relletjes die volgden na het bestraffen van de deelnemers aan het Aansprekersoproer. Enkele vrouwen zetten een actie op touw om de regenten te bewegen een veroordeelde deelnemer vrij te laten. Er werd afgesproken dat eerst een groepje vrouwen langs de huizen van de schepenen zou gaan, maar wanneer zij geen succes hadden, moesten de mannen een poging wagen 'met meerder hartigheid'. Eén van de vrouwen kreeg hierover ruzie met haar man, die haar zei dat hij 'bij de heren niet wilde gaan met nog enige andere mannen'. Zijn vrouw antwoordde daarop: 'Ik zal er wel enige vinden.'[54]

Zoals we zagen kwam de verdeling van taken tussen vrouwen en mannen ten dele voort uit het idee dat vrouwen niet of lichter gestraft zouden worden dan mannen. Hoe verbreid dit idee was blijkt uit een passage bij een populaire auteur uit de tweede helft van de 17de eeuw, Simon de Vries. Hij schrijft:

> 'Onder 't verzuim van een goede bediening der gerechtigheid... wordt ook dit gesteld dat men veler wegen de misdadige vrouwen zozeer verschoont... Onder deze vervloekte hellevegen... zijn zo weinige naar verdiensten gestraft dat onze geheugenis nauwelijks ons kan voorstellen dat enige derzelven de strop hebben gevuld, ten ware dat ze openlijk moord of brandstichting hadden bedreven; anders laat men 't met een geseling of brandmerk aflopen.'[55]

Typerend is ook een passage bij een tijdgenoot van De Vries, waar die verhaalt hoe bij een oploop enkele vrouwen gearresteerd werden, 'maar deze werden als wijven als ze waren haast weer losgelaten'.[56]

Dit kennelijk algemene geloof in de geringere strafbaarheid en zelfs onstrafbaarheid van vrouwen moet een belangrijke rol hebben gespeeld. Maar ook

tijdens het oproer zelf werd erop gespeculeerd dat vrouwen door soldaten en schutters eerder ontzien zouden worden dan mannen. De weerloosheid van vrouwen, hun 'underdog'-positie ook, werd hierbij uitgebuit. Een ten dele vermeende en ten dele werkelijke ongelijkheid voor de wet van man en vrouw stimuleerde ook in Frankrijk en Engeland de deelname van vrouwen aan oproeren, zoals Natalie Davis heeft vastgesteld.[57]

Historici hebben de oorzaak over het algemeen in een geheel andere richting gezocht, namelijk in het karakter van de vrouw. Volgens Delumeau zijn vrouwen eerder bang dan mannen, daarom komen ze bij een dreigende hongersnood eerder in het geweer.[58] Volgens Thompson doen vrouwen vooral mee aan spontane oproeren.[59] Dit idee is bij Tilly terug te vinden. Hij legt verband tussen het – volgens hem – dalende aandeel van vrouwen in 'collective action' en de 'notable shift of collective action away from routine assemblies... toward deliberately called gatherings...'[60] Zij gaan allen impliciet uit van de emotionele aard van de vrouw. Anderen stellen dat vrouwen vooral – of zelfs uitsluitend – actief waren bij voedseloproeren. Dit idee vinden we bij Rudé[61] en bij Olwen Hufton, die stelt: 'A bread riot without women is an inherent contradiction'.[62] Vooral Bercé zoekt een verklaring in het vrouwelijk instinct en hij noemt voedseloproeren 'presque biologique'.[63] Wij vragen ons echter af of het juist is uit te gaan van moderne (voor)oordelen omtrent het karakter van de vrouw. Het 'vrouwelijk karakter' is zeker geen constante factor in de geschiedenis.
Anderen leggen meer de nadruk op de rol van de vrouw binnen het gezin. Sheila Rowbotham meent: 'Because the women of the poor had an immediate connection to consumption, they were prominent in these class struggles of the market place.'[64] Nu rustte ongetwijfeld ook in Holland de taak van de verzorging van het gezin in de eerste plaats bij de moeder. De vrouw beheerde rechtens het huishoudbudget. Maar het is opmerkelijk dat in Holland de rol van vrouwen toch belangrijker was bij politieke oproeren dan bij voedseloproeren en dat we slechts een paar keer aanwijzingen vinden dat hun deelname voortkwam uit wat wel beschouwd wordt als typisch vrouwelijke instincten of uit een typisch vrouwelijke plaats in gezin of economie. Tijdens een oproer te Delft in 1616, naar aanleiding van een verhoging van de graanaccijns, riepen vrouwen: 'Wij en willen niet, houdt dan onze kinderen en geeft ons brood.'[65] Bij het oproer te Geertruidenberg in 1624, gericht tegen een verhoging van de boteraccijns, riep een vrouw: 'Ik ben altemet wel twee ofte drie dagen dat ik met mijn kinderen geen boter in huis en hebbe ende moet die boter somtijds om een oortje laten, 't ware beter dat men mijn kinderen onderhield, dan dat men deze impost op de boter stelde.'[66]
In tegenstelling tot de genoemde historici wil Natalie Davis de rol van vrouwen bij oproeren in de 16de tot 18de eeuw verklaren uit de ideeën over het vrouwelijk karakter die in deze eeuwen zèlf gangbaar waren. Dit is een goede gedachte, omdat onredelijkheid en opstandigheid in die eeuwen werden beschouwd als typisch vrouwelijke karaktereigenschappen en de vrouw nog niet het passieve wezen was wat ze, qua image en deels ook in werkelijkheid, in de 19de eeuw zou worden. Het feit dat vrouwen als oproerige wezens werden

beschouwd, kan hebben bijgedragen tot de grote deelname van vrouwen aan oproeren: er werd een verwachtingspatroon mee bevestigd. Veranderende normen ten aanzien van gedrag en karakter van de vrouw kunnen in de 19de eeuw hebben bijgedragen tot de door Tilly gesignaleerde afnemende deelname aan collectieve acties. De rol van vrouwen schijnt ook in Holland in de eerste helft van de 19de eeuw aan betekenis te hebben ingeboet.[67]
Misschien moeten we de rol van de vrouwen bij oproeren in het pre-industriële Europa vooral zien als een uitvloeisel van hun functie in het buurt- en dorpsleven, die op dit punt wellicht belangrijker was dan hun plaats binnen het gezin. Het waren immers de vrouwen die burenhulp organiseerden en die orale tradities doorgaven. Dat ze hun buurt of dorp mobiliseerden bij protestacties ligt in dezelfde lijn. De afbraak van deze sociale rol van de vrouw in Europa is een belangrijk proces, dat vanaf de middeleeuwen tot op heden plaatsvindt.[68]
De vrouwen die als organisator van een oproer optraden, waren in vele gevallen in buurt of dorp alom bekende persoonlijkheden. Zo was Marretje Arents, die in 1748 een leidende rol speelde tijdens het Amsterdamse pachtersoproer, algemeen bekend onder de veelzeggende benaming 'de amazone van de Nieuwendijk'.[69] Zij verkocht vis langs de straat, was 36 jaar oud en had vijf kinderen. Grietje Pieters, die in 1672 een oproer in Hoorn leidde, was ook zo'n vrouw. Zij werd dertig jaar later beschreven als 'een vrouwmens zijnde van 't snoodste uitvaagsel en schuim dat in Hoorn te vinden was en nu nog met haar gewone bentnaam van Roo Griet bij ieder bekend'.[70] Ook de Rotterdamse Teuntge-Cool-ende-Peen zal een bekende verschijning zijn geweest en zo zijn er wel meer. Juist dergelijke vrouwen konden een beroep doen op de solidariteit van een stadsbuurt of dorp en bestaande ontevredenheid kanaliseren in een betoging of een enigszins georganiseerd oproer. Het is niet onmogelijk dat er, met Mandrou, van een traditie gesproken kan worden. In pamfletten uit 1747 en 1748 treedt af en toe een 'grootje' op dat nu eens vertelt over de goede tijden onder Willem III, dan weer over het Aansprekersoproer uit 1696 of over het befaamde Napelse oproer van Masaniello.[71] Een voorbeeld van een werkelijke familietraditie van deelname aan oproeren vonden we in Zeeland. In Zierikzee werd tijdens het oproer van 1747 een hoofdrol vervuld door de kleindochter van de vrouw die het orangistische oproer van 1672 had geleid.[72]
De rol van vrouwen bij oproeren zal zeker nog diepgaander bestudeerd moeten worden. Niet alleen kunnen er ongetwijfeld verbanden worden gelegd met de rol van vrouwen als voortrekkers van godsdienstige sekten en chiliastische bewegingen, maar ook diachronisch en 'cross-cultural' onderzoek zou veel kunnen opleveren, want het gaat niet om een verschijnsel dat alleen in Europa in de 17de en 18de eeuw kan worden aangetroffen, maar bijvoorbeeld ook in het huidige India.[73]

2. *De rol van jongens*

Er vond vrijwel geen oproer plaats of een belangrijke rol was weggelegd voor een groep die werd aangeduid als de 'jongens'. Over de pachtersoproeren van 1748 lezen we bijvoorbeeld in de *Nederlandse jaarboeken:* '... zeker is dat het

spel overal telkens door jongens – hier drie, daar vier, ginds vijf of zes tegelijk – begonnen is en die in de aanvang niet gestut wordende, door de van tijd tot tijd bijzakkende menigte eindelijk gesteund, onderricht en voortgeholpen werden.'[74] In talloze ooggetuigeverslagen van oproeren wordt de rol van jongens benadrukt, en de deelname van deze groep aan de oproeren in de jaren rond 1617 is door A. Th. van Deursen belicht.[75] De mededelingen over hun optreden zijn zo overstelpend, dat we aan de rol van de jongens niet hoeven te twijfelen. Wel is er soms enig wantrouwen op zijn plaats, wanneer een kroniekschrijver of historicus een oproer wil reduceren tot baldadigheid. Baudartius maakte van een gewelddadige actie van contra-remonstranten een relletje waarbij wat stenen werden gegooid door jongens, wat geen grote builen kon hebben opgeleverd.[76] Omgekeerd kwam het voor dat remonstranten een oproer van hún geloofsgenoten afdeden als 'kinderspel', eveneens om de ware aard te verdoezelen.[77] Interessant is ook de reactie van een remonstrant op het oproer in 1626 te Amsterdam:

> 'Ik zie dat men 't zoekt te verkleinen zoveel men kan. Huizen tot de grond toe af te breken is jongenswerk, ende tegen jongens moet men boven de soldaten de gehele schutterij in wapenen brengen.'[78]

Wat waren het nu voor jongens die aan oproeren meededen? In een nieuwsbericht uit 1653 over een orangistisch oproer in Den Haag lezen we dat het ging om 'vele kleine jongens, genoegzaam meest allen kinderen van gemeen volk, want de ouders van enige gekwalificeerde burgers haar kinderen zulks niet hebben toegelaten.'[79] Waarschijnlijk ging het in het algemeen inderdaad om jongens uit de onderste lagen van de samenleving. Zo werden de jongens die in 1740 aan het voedseloproer te Delft hadden meegedaan, de volgende dag gezocht in de stedelijke armenscholen.[80] Weesjongens vormden soms een aparte groep, zoals bij het Aansprekersoproer in Amsterdam in 1696 en bij het pachtersoproer in 1748 in Den Haag.[81] Slechts een enkele keer wordt de deelname van jongens uit burgergezinnen vermeld. Een ooggetuige van het Aansprekersoproer constateerde dat er ook veel jongens meededen die naar hun kleding te oordelen 'fatsoenlijke burgerskinderen' waren. Een jongen van nette burgerafkomst, die in 1748 aan het Amsterdamse pachtersoproer had meegedaan, beriep zich er achteraf op dat hij onder dwang had gehandeld.[82]
Slechts een enkele keer komen we meer persoonlijke gegevens over de jongens die meedoen te weten. Zo werd tijdens het belastingoproer in 1624 in Den Haag een belangrijke rol gespeeld door Jasper Thomasz. Bort, een 17-jarige jongen. Hij had met dakpannen de ruiten van een pachtershuis ingegooid. Daarna was hij kennelijk gevlucht, want op 19 juni werd hij buiten Den Haag gearresteerd, toen hij bedelend rondliep. Hij werd naar Den Haag gebracht, waar hij door het Hof van Holland verhoord werd. Op 21 juni wendde zijn moeder zich met een verzoekschrift tot het Hof. Zij noemde zich een 'arme weduwe'. Het Hof had meer informatie over haar, in een aantekening lezen we: 'Zij gaat ook ten plattelande bedelen ende heeft hier gevangen gezeten omdat zij dieven hadde gelogeerd.' Hoe dit zij, ze vroeg de invrijheidstelling van haar zoon, 'opdat hij morgen zijn baas mag gaan spreken om een maandag te werken te gaan, want

indien de suppliantes zoon nog enige dagen blijft gevangen zitten, zo zal zijn baas zijn plaats met een ander voorzien'. Jasper blijkt een leidekkersjongen te zijn. De moeder wees erop dat 'haar zoon nog niet wel armoede kan verdragen, overmits hij nu eerst is genezen van de rode loop'. Het Hof besloot op 24 juni Jasper Bort vier dagen op water en brood te zetten, een mild vonnis, dat dan ook niet op de criminele rol werd aangetekend.[83]
Iets meer weten we ook van Pieter Willems Clomp, die in 1619 in het dorp Hazerswoude de remonstranten probeerde op te zetten tegen de contra-remonstranten door trommelend rond te lopen. Hij was toen naar zijn eigen schatting 15 of 16 jaar oud. Hij kwam aan de kost met hengelen, eieren zoeken en boodschappen doen. Eerder had hij bij zijn moeder in Gouda gewoond, maar daar hij 'niet en wilde gestadig zijn werk doen in 't spinnen ende spoelen', was hij in het Goudse tuchthuis gezet. Daar werd hij melaats, waarop hij, zoals gebruikelijk was, naar Haarlem werd gestuurd om te laten vaststellen of hij inderdaad de gevreesde ziekte had opgelopen. Dit bleek zo te zijn en hij werd te Leiden in het leprooshuis gezet. Na zijn genezing keerde hij terug naar Hazerswoude, waar hij en zijn moeder kennelijk oorspronkelijk vandaan kwamen. Er deden bij de meeste oproeren jongens mee die veel jonger waren dan deze twee. Pieter Clomp bijvoorbeeld, had 'een gevolg van veel jongens oud acht, tien ende twaalf jaren'.[84]

Wanneer we naar de achtergronden van de grote deelname van jongens zoeken, moeten we ons allereerst realiseren dat de grens tussen baldadigheid en een oproer niet altijd even scherp valt te trekken. In Amsterdam was het in de 17de en 18de eeuw – en in feite tot voor kort – gebruikelijk dat jongens uit de verschillende wijken hele veldslagen met elkaar leverden en op het platteland vocht de jeugd van het ene dorp tegen die van het andere.[85] Hoe zo'n vechtpartij tot een oproer kon uitgroeien vinden we beschreven in de *Hollandse Mercurius* van 1653, de gebeurtenissen speelden zich af in Alkmaar:

> 'De tumult nam zijn begin zeer onvermoedelijk op zodanige werk, want alzo het zondag was, wanneer de kinders veel spelen gaan, zo waren ettelijke jongens 's avonds ten 6 uren spelende. Dezen ziende hun considerabel getal, verdeelden zich in 2 hopen, waaraf zij de ene partij Brandenburgers noemden en de andere Lotharingers. Aldus verdeeld scheen het alsof zij malkander zouden aangetast hebben, maar enige die zo van 8 à 10 jaar waren, zeiden 'komt laat ons tot Zeemans de glazen uitgooien'. Straks was elk gereed en liepen met een furie daarnatoe. Maar voor de deur komende durfden 't niet bestaan totdat wat groter slag hun daarbij voegende, stenen uit de straten braken roepende 'gooi de brui', en smeten de glazen van dito Zeemans huis in.'[86]

Jongens die toch al regelmatig aan dergelijke vechtpartijen meededen, waren natuurlijk makkelijk te mobiliseren voor een oproer. Toen in 1748 twee Haagse vrouwen een plan beraamden om een oproer te ontketenen, had de ene de andere aangeraden 'om jongens op de been te brengen om... insolentiën te plegen'.[87] In de praktijk zien we inderdaad vaak vrouwen optreden als organisatoren die leiding geven aan een schare van jongens. Jongens waren bruikbaar

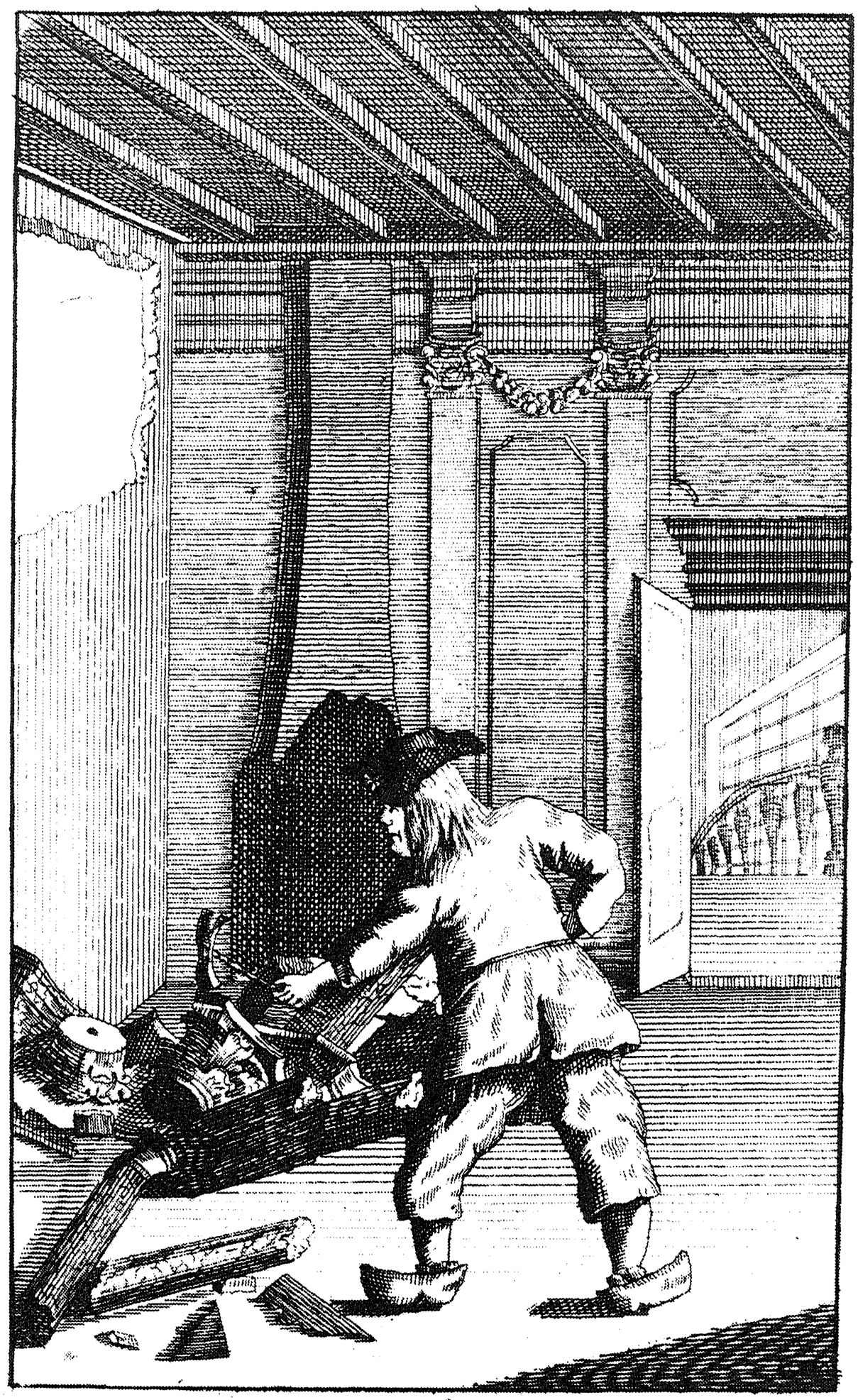

4. De afgebeelde jongen zou ijverig hebben meegedaan aan het pachtersoproer in Leiden in 1748. (Foto GA Leiden)

als voorhoede, als plegers van de eerste baldadigheden die escalerend konden werken. Het valt op dat bij de orangistische betogingen in 1747, die bijna altijd enige mate van organisatie kenden, jongens voorop gingen. In Alkmaar kwamen jongens bij elkaar voor het stadhuis, terwijl de burgers zich schuil hielden in de dwarsstraten 'somwijlen eens uitziende naar de toren van het stadhuis of er eindelijk niet een teken gegeven zoude worden dat men onbeschroomd en met vrijer hart zijn genegenheid en hoogachting voor Zijne Doorluchtige Hoogheid [de prins van Oranje] in het openbaar mocht betuigen', zoals een ooggetuige, Th. Saskens, schrijft.[88] Over een dergelijke beweging in Leiden in hetzelfde jaar schrijft Frans van Mieris:

> 'Op zondag de 30ste april zag ik tot mijn grote verwondering... verscheidene jongens en kinderen met oranjevaandels en met oranje papieren versierd lopen roepende vivat de prins van Oranje, welk geroep geweldig vermeerderd was, wijl mij straks... een jongen ontmoette die riep 'vivat de prins van Oranje, onze stadhouder, kapitein-generaal en admiraal te water en te land'. Ziende hierop de jongen sterk in 't gezicht zeide hij tegen mij onder het vertonen van een papiertje dat opgerold geweest was 'Zie daar, het staat alles op dit briefje', 'tgeen mij deed vermoeden dat er zulke briefjes gestrooid of verspreid zijn.'[89]

Bij de orangistische oproeren in de jaren '80 werd de jeugd weer gebruikt als voorhoede. Zo tooide in 1785 de schoolmeester van Rijnsburg zijn pupillen met toen streng verboden oranjestrikken. Sommige kinderen weigerden die trouwens aan te nemen, dit op instructie van hun ouders. De zaak groeide uit tot een rel, want ook vrouwen kwamen oranjepapier halen, ''twelk zij aldaar onder een groot geschreeuw van oranje boven en hoezee aan riempjes sneden en tot strikken vervaardigd hadden'. De schoolmeester werd achteraf vervolgd door het Hof van Holland. In het procesdossier bevinden zich nog 17 velletjes oranje papier: belastend materiaal, waarvan de herkomst grondig werd nagetrokken.[90]
Naast hun gemakkelijke mobiliseerbaarheid hadden jongens, evenals vrouwen, in eerste instantie wat minder te vrezen van de repressie. Soldaten en schutters wisten dat ze door hardhandig tegen jongens op te treden de woede van omstanders op hun hals konden halen. Een duidelijk voorbeeld van dit 'martelaarseffect' vonden we bij het Aansprekersoproer. Een commandant van de stadssoldaten had in het begin van het oproer een jongen met zijn sabel neergestoken. De broer van het slachtoffer leidde vervolgens de plundering van het huis van de betreffende commandant.[91]
Net als vrouwen konden ook jongens rekenen op een vrij milde behandeling door rechters. Hun jeugdige onbezonnenheid was een verlichtende omstandigheid bij de beoordeling van de feiten. Zo werd na een relletje in Amsterdam in 1646 100 gulden uitgeloofd voor het aanbrengen van volwassen deelnemers, terwijl voor iedere aangebrachte jongen niet meer dan 25 gulden werd betaald.[92] Deze omstandigheden – gemakkelijke mobiliseerbaarheid en bruikbaarheid als voorhoede – droegen ertoe bij dat zowel jongens als vrouwen in groten getale aan oproeren in de 17de en 18de eeuw meededen.